

(Този текст е част от "Християнска етика – том 2, издадена на Български език от Фондация „Покров Богородичен“, 2013 с автор проф. Георгиос Мандзаридис")

Превод от гръцки език: Константин Константинов

Явлението смърт. Смъртта е независима променлива величина в постоянно изменящия се свят. Всички одушевени същества умират, но само човекът се определя като смъртен.

Той се определя така не само защото умира, но и защото знае, че умира, което означава, че неговото знание обхваща и смъртта. Затова човекът не остава бездееен пред смъртта, а се опитва да я победи и отхвърли, и още повече – да я обясни и осмисли.

Предхристиянски възглед. Сред първобитните народи било развито вярването, че смъртта е преминаване в някаква друга форма на живот, което обикновено се изобразява със символи и образи от земния живот. В древната елинска митология смъртта се представя като брат близък на съня, докато в Платоновата философия тялото се определя като знак¹, т. е. като гроб или затвор за душата, откъдето тя се избавя чрез смъртта. Стоиците, които смятали, че в света властва абсолютен ред и че световните цикли се повтарят непрестанно, изискват пълно подчинение към съдбата и пренебрегват проблема за смъртта. Накрая, Епикур се опитва да намери избавление от страха пред смъртта, естествено, не и от самата смърт, чрез следния софистки силогизъм. Смъртта, която е „най-ужасната от всички злини“, няма връзка с нас, защото, „когато нас ни има, смъртта не е настъпила, а когато настъпи, тогава нас няма да ни има“².

Свещеното Писание. Всички тези възгледи може би дават на човека възможност за някакво оптимистично разглеждане на смъртта, но те изобщо не стигат до истинската ѝ същност. Обратно, Свещеното Писание разглежда смъртта през различна призма и в

него смъртта се разглежда като ужасна. Смъртта унищожава създадения „по Божий образ“ човек и прекъсва общението му с Бога и с ближния. В Свещеното Писание се подчертава трагичността на смъртта, без тя да се опровергава с позоваването на безсмъртието на душата или с други второстепенни или периферни условности.

Какво е смъртта и какво е отношението на Църквата към нея?

Духовна и телесна смърт. Според църковното учение смъртта е преди всичко духовно явление; тя е отделяне на душата от извора на живота – Бога³. Тази смърт се появява в човека веднага след непослушанието (вж. Рим. 5:12). Телесната смърт настъпва по-късно като последица от духовната смърт. И докато духовната смърт е отделяне на душата от Бога, то телесната смърт е отделяне на душата от тялото.

Установяване на смъртта. Смъртта на човека винаги е била установявана чрез прекъсването на сърдечно-дихателната функция. Това прекъсване води и до прекъсване на функционирането на мозъка. Когато понякога съвременната медицина се намесва в тези взаимосвързани функции, тя поддържа изкуствено само сърдечно-дихателната функция, за да направи възможно вземането на телесни органи от човека, които да бъдат използвани за трансплантации. Тази практика, в чиято основа лежи антропология, различна от църковната, предизвиква в църковните и други кръгове сериозни възражения, които разгледахме в главата за трансплантациите.

„Приемащ и двете страни“. В началото човекът не е бил нито смъртен, нито безсмъртен. Той е поставен на границата между смъртната и безсмъртната природа⁴ и е „приемник и на двете“⁵. Дори и душата на човека има не природно, а тварно безсмъртие, или, с други думи, тя не е безсмъртна сама по себе си, а е сътворена безсмъртна. Само Бог е безсмъртен по природа⁶, защото е саможивот и извор на живота. Природният живот, в който човекът участва, е последица от творческата енергия на Бога. Божественият живот обаче е участие в обожавателната енергия на Бога⁷. Усъвършенстването в този живот, което човекът е трябвало да постигне чрез пазенето на Божията заповед, т. е. чрез поддържането на участието си в Божията енергия, е осуетено чрез непослушанието.

Естествена последица. Смъртта идва не като отмъщение на Бога, а като естествена последица от непослушанието. Бог е причина не на смъртта, а на живота. Като прекъсване на връзката с Бога непослушанието на човека обаче довело до смъртта. Като всезнаещ, Бог изначално е знаел, че човекът е щял да прояви непослушание, но непослушанието се дължи не на Божието предзнание, а на човешката свобода⁸. Ако някой се запита защо Бог не е сътворил човека изначално добродетелен, а е допуснал да съгреша, той все едно пита защо го е сътворил разумен и самовластен. Нима е трябвало още несъществуващата порочност на човека да попречи на Божията благодат да го създаде разумен и самовластен⁹? Ако човекът не би могъл да стане зъл, той не би могъл да стане и добър¹⁰. Непослушанието го отчуждава от извора на живота и го

довежда до духовна смърт. Светоотеческото предание определя настъпилата като последица от духовната смърт телесна смърт като Божие благодеяние към човека, за да не остане злото безсмъртно¹¹.

Животът като пътуване към смъртта. Животът на падналия човек е неразривно свързан със смъртта. Неговият собствен живот е пътуване към смъртта. Човекът може да прекъсне това пътуване само ако умре. От друга страна, смъртта се явява не само в края на това пътуване, а и през цялото му протежение. Животът е пътуване, което се изпълва с повторението на много отделни случаи на смърт¹². Човешката дейност се проявява като постоянна и многостранна борба срещу смъртта. Смъртта се преплита и съпътства живота и дейността на човека и това явление предизвиква екзистенциална тревога.

Смисълът на смъртта. Човекът е същество, което е ограничено и предопределено да умре. Смъртта е непрестанна заплаха и последен етап от неговия живот. Смисълът на живота е неразривно свързан със смисъла на смъртта и затова животът се разглежда правилно, когато обхваща и смъртта. Когато смисълът на живота не включва и смъртта, той остава неопределен и се изгубва. В този случай като последен етап от живота смъртта разрушава целия му предишен смисъл и го прави безцелен и безсмислен. За да се осмисли животът, трябва да се осмисли смъртта. Само когато смъртта се припознае и се оцени достойно като последен етап от живота, тогава може да се оцени достойно и самият живот. Това достойно оценяване се открива в Бога, Който не е „Бог на мъртви, а на живи“ (Мат. 22:32).

Помненето на смъртта. Изследването на смъртта не е отрицателен, а плодотворен духовен труд, който води човека до бодърстване и вразумяване. Платон определя философията като изследване на смъртта¹³. Естествено, този възглед на Платон има непосредствена връзка с антропологичните предпоставки на учението му, които съществено се различават от християнските предпоставки. В Църквата смъртта се поставя в различна перспектива и отношението към нея получава друго съдържание. Като напомня за предстоящата Си смърт, Христос подтиква слушателите Си към покаяние и подготовка за вечния живот (вж. Лук. 12:16–21; 16:19 сл.). Помненето на смъртта е съществен елемент от аскетическото, както и въобще от християнското предание. Вярващият трябва да гледа и да използва всеки един ден и всяка една нощ като последни от своя живот¹⁴. Това му помага постоянно да мисли и да действа като смъртен човек, който осъзнава своята смъртност. С други думи, това му помага да мисли и да действа правилно. По този начин вярващият „изпреварва природата чрез гномичната си воля, доброволно ставайки мъртъв за този свят“¹⁵. Без помненето на смъртта човекът не може да стигне до истината за живота.

Божий дар. Помненето на смъртта не е просто припомняне на смъртността, а особено духовно състояние, което започва, когато човекът осъзнае краткостта на земния живот, и се развива в дълбоко усещане за тлението и преходността на всички неща от този свят.¹⁶ Помненето на смъртта очиства ума, откъсва човека от светските мисли и житейските грижи и го води към Христовата светлина, чрез което става възможна и безгреховността. Всъщност помненето на смъртта е Божий дар, който въпреки отрицателната си форма изправя човека пред вечността.¹⁷

Желание за смърт. Свети апостол Павел преживява помненето на смъртта като „сдържане“ или привличане от желанието да умре и да се съедини с Христос.¹⁸ Свети Василий Велики също отбелязва, че за светия човек е характерно да „бърза“ „към

другия живот"¹⁹. Глаголът „ἐπεῖγομαι“ ('бързам') присъства и в последованието на Опелото, за да изрази начина, по който християнинът върви към гроба²⁰.

Привличането от желанието за смърт, както и „бързането“ в пътуването към гроба са израз на харизматични състояния, които съответстват на благодатния характер на смъртта в Христос. Освен помненето на смъртта, което е Божий дар, още по-голям дар е самата смърт в Христос, защото тя води до най-голямата победа, т. е. до победата над най-големия враг на човека – до победата над смъртта.

Критерий за нещата. Смъртта е най-сигурното средство, с което могат да се посрещнат изкушенията и да се изпитат човешките неща. Ако при нападението на изкушението човекът помни смъртта, той лесно може да го победи. От друга страна, нещата, които са безсилни пред лицето на смъртта, са суетни²¹. Когато любовта – най-висшата християнска добродетел – е безсилна пред смъртта, тя е изкуствена или, най-малкото, несъвършена. Любовта е съвършена и истинска само когато е по-силна от смъртта. Затова, когато любовта се изпита чрез смъртта в земния живот, тя побеждава смъртта във вечността и прави човека способен за „непоколебимото царство“²² (вж. Евр. 12:28).

Премълчаването на смъртта. Човекът обаче иска да забрави смъртта и се опитва да избегне всяка мисъл или всеки разговор за нея. Особено съвременният човек, който живее сред шума и анонимността на глобализираното общество, се отчуждава и забравя своята природа и границите на живота си. Той се намира под постоянната заплаха от изчезване, но старателно избягва непосредственото решаване на проблема със смъртта и възлага грижата си на науката. Той дори подхранва наивното схващане, че чрез науката може да предотврати смъртта. Науката обаче не само не може да реши този проблем, но и често допринася за по-нататъшното му усложняване. Като създава впечатлението за непрестанен прогрес, тя увлича човека в безкрайни търсения на нови неща и лишава смъртта от всякакъв смисъл. Този, който се съсредоточава върху прогреса, винаги гледа към възможността за някакъв по-голям прогрес. Когато обаче умира, той не стига до върха, защото върхът се пренася в безкрайността²³. По този начин човекът остава постоянно неудовлетворен и неподготвен за смъртта, която е трагичен завършек за него.

Нуждата от възпитание. Въпреки че смъртта е била изтласкана от човека и се е превърнала в табу, сексуалност-та, от друга страна, която по-рано е била разглеждана като табу, се е наложила и е станала обществено достояние. Така заглушаването на тайната на смъртта е било компенсирано с оповестяването на тайната на живота. Едновременно с това много често се говори за сексуално възпитание, като в същото време изцяло се загърбва нуждата от възпитание по отношение на смъртта. Това явление подхранва болестни състояния. По-специално изолирането на детето от процеса на смъртта на любими хора създава много сериозни душевни травми²⁴. Затова са нужни сериозна подготовка и възпитание.

Институционални пречки. В нашата епоха премълчаването на смъртта и отхвърлянето на помненето ѝ имат и институционални опори. Социалният живот е организиран по начин, който скрива смъртта. По-рано хората са имали по-голям опит от смъртта, защото в рамките на голямото патриархално семейство те я виждали в своите сродници. Днес нещата стоят по различен начин. Големите семейства вече не съществуват, а децата не посрещат отблизо смъртта на своите близки и нямат непосредствен опит от нея, който спомага за изследването и помненето ѝ.

Освен това във всички индустриално развити страни хората в голямото си мнозинство умират далеч от дома и близките си в болници или в клиники. Особено чрез прилаганите спрямо тях многобройни медицинско-лекарствени грижи и превенции те още повече се изолират от естествената си среда²⁵. Така смъртта се откъсва от всекидневния опит. Освен това болниците са места за лечение и тези, които се лекуват в тях, очакват възстановяването на своето здраве. Дори много болни, които са на прага на смъртта, обикновено заявяват, че се чувстват по-добре, за да се настроят към прилаганата терапевтична процедура²⁶. Смъртта системно се заобикаля или се скрива, защото се намира извън целите на болницата и оказва психологическо влияние върху болните.

Разделя и погребение. Начинът, по който функционира съвременното общество, насочва грижата за тези, които са на прага на смъртта, и за починалите към професионално специализирани лица, като все повече ги отдалечава от тяхната социална среда. Ангажираните с умиращите или с починалите, които трябва да бъдат погребани, обикновено са професионалисти, нямащи никаква особена връзка с тях. От друга страна, роднините, които е естествено да вземат по-интензивно участие в съответните процедури, обикновено остават настрана. По този начин се губи смисълът на „погребението“ като последна грижа за отиващия си близък човек. В същото време процесът на смъртта и самата смърт се отдалечават от социалния живот, а човекът, който умира, остава пред смъртта сам със самия себе си.

Други фактори. Към факторите, които влияят благоприятно върху отхвърлянето на помненето на смъртта, трябва още да се добавят декорацията на починалите и на погребението, както и избягването на употребата на имена и неща, свързани със смъртта. Начинът, по който мъртвите се показват или се скриват, както и процедурите, които се следват при тяхното погребение, са опит за скриване на смъртта. Трябва обаче да се отбележи, че в дълбочината на това поведение се крие някакво суеверие. С други думи, вярва се, че ако смъртта престане да се забелязва или да се споменава, тя ще престане да съществува. От друга страна, това суеверие става причина за масовото прибягване до астрологията, магията и парапсихологията.²⁷

Накрая, модерните средства, които съвременният човек използва, за да отхвърли помненето и страха от смъртта, са постиженията и очертаваните перспективи на науката и технологията. Присажданията на органи от човешкото тяло, замразяването на органи или на живи организми, увеличаването на средната възраст на живота, клонирането и т. н. се използват като средства за „стерилизация“ на живота от „болестта“ на смъртта и за отдалечаване от мисълта и страха от нея.

Танатология. Паралелно с това от 70-те години на XX в. се появи удивителен интерес към научния подход към смъртта. Плод на този интерес е публикуването на множество изследвания, свързани със смъртта, и създаването на нов клон на науката – танатология. Този интерес е естествен не само защото почти всеки ден съвременният човек вижда по телевизията масови или насилствени случаи на смърт – във войни, престъпления или нещастни случаи, – но и защото обществото, в което той живее, е по-застаряло от предходните поради увеличаването на средната възраст на живота²⁸. Този подход към смъртта обаче е свързан повече с информирането и любопитството по този въпрос и по-малко с екзистенциалния интерес, характерен за известните философи от предходните десетилетия.

Екзистенциалистски позиции. Според Сартър смъртта разкрива отсъствието на смисъл в живота. Ако ние трябва да умрем, животът ни няма смисъл, защото

проблемите в него не намират никакво решение и самото значение на проблемите остава неопределено²⁹. Животът обаче, както отбелязва Бердяев, „е благороден само защото в него съществува смърт, съществува край, който свидетелства, че човекът е предназначен за друг, висш живот. Ако нямаше смърт и край, животът би бил унижен и безсмислен. Смисълът никога не се разкрива в безкрайното време, смисълът лежи във вечността. Но между живота във времето и живота във вечността се простира бездна, която може да се преодолее само чрез смъртта, само чрез ужаса на разрива“³⁰. С обикновеното посещение на някое гробище човекът получава подкрепа, за да победи дребните неща в живота, да придобие по-пълно и по-истинско съзнание за съществуването си или дори да разреши остри проблеми, които го измъчват. Екзистенциалистският философ Хайдегер отбелязва, че сред земните неща човекът рискува да забрави истинското си битие. Когато обаче размисли за смъртта, той разбира по-добре себе си и се издига над условността. Човекът може да разбере и да живее правилно живота само чрез присъствието на хоризонта на смъртта. Почти същата е и позицията на К. Ясперс. Според него смъртта е „гранична ситуация“, в която човекът може да придобие истинско съзнание за себе си и да надмогне всекидневието³¹.

„Слънцето на смъртта“. Има едно „слънце на смъртта“, което предлага на човека уникалната възможност да разглежда живота през призмата на прекъсването на пребиваването си в света. Естествено е всеки един начин, по който животът се разглежда, да влиза в перспективата на по-нататъшното му поддържане. Само смъртта дава възможност за разглеждане на живота извън тази перспектива. Затова и животът, който се разглежда през призмата на смъртта, получава изцяло друг смисъл. В крайна сметка човекът е безсилен да схване смисъла на живота, тъй като е безсилен да схване и смисъла на своя личен край. Този смисъл не се доближава дори насън, макар и някой да сънува тленните си останки. Този, който сънува или си въобразява, че е мъртъв, продължава да съществува като субект на своя сън или на фантазията си.³² От друга страна, съответният опит, който човек може да има, като помни смъртта на други хора, помага за по-цялостния поглед към живота. Напротив, доброволното отхвърляне на мисълта за смъртта лишава човека от възможността да погледне на живота от тази уникална и автентична за него гледна точка³³ и създава сериозни проблеми, които се превръщат в източници на тревоги и стрес.

Смърт и грях. Въпреки че човекът е призван да се учи от смъртта и да съкруши причината за нея – греха, в действителност става обратното. Смъртта създава нуждата от самосъхранение, култивира користолюбието и води до грях. Чрез греха тя разпростира своята власт върху всички хора (вж. Рим. 5:12). Подчиняването на смъртта води до подчиняване на греха. От друга страна, освобождаването на човека от греха, както и нравственото му обновяване, не е възможно без онтологичното обновяване, т. е. без освобождаването от смъртта. Християнинът може да победи греха, защото може да победи смъртта, и това става чрез силата на Христовите Възкресение и живот.³⁴

Истинският живот. Христос е животът и възкресението на света. Общението с Христос освобождава от страха от смъртта и дарува вечен живот (вж. Йоан 11:25–26). Страшна е само духовната смърт, т. е. прекъсването на общението с Христос. Без духовната смърт телесната смърт губи трагичния си характер и се превръща в мост, който води „от скръбното към благотворното и сърдечното“³⁵. Освен това смъртта релативизира всяка светска ценност, докато нейното помнене освобождава от множеството излишни

грижи и задушавачи условности.

Христос обаче е не само животът, но и истината. Той възстановява света от „забравата“, в която го е хвърлило отделянето от Бога, т. е. смъртта. Смъртта е противопоставяне не само на живота, но и на истината. Свети Игнатий Богоносец казва, че тези, които се отричат от Христос, са застъпници „по-скоро на смъртта, отколкото на истината“³⁶. Той отбелязва също, че Христос не е просто „живеене“, а „истинското живеене“ или „истинският живот“ на човеците³⁷. Истинският живот не е биологичният живот, а животът на личността, която открива отношението с Бога. От друга страна, Възкресението не е връщане към биологичната индивидуалност, а възстановяване на личността и на истинското общение на личностите в Царството Божие.

Дело на божествената справедливост. Характерно е, че смъртта на човека не се заобикаля, нито се отхвърля от Божието всемогъщество, а се премахва чрез Божията справедливост. Силата на Възкресението се проявява след възтържествуването на справедливостта. Несправедливата смърт на безгрешния Христос премахва смъртта, настъпила като справедлива последица от греха, т. е. от отделянето от Извора на живота. По този начин спасението на човека от смъртта, както впрочем и всяко едно Божие дело, се извършва като дело на справедливостта³⁸.

Край на властта на смъртта. Смъртта властва в пространството и времето чрез силата на греха. Но като пази Божиите заповеди чрез благодатта на Светия Дух, християнинът побеждава греха и смъртта. Така той превъзмогва ограниченията на пространството и времето и влиза във вечното „сега“ на присъствието на Бога. Край на неговия земен живот не е край на живота, не е смърт. Напротив, край е избавянето от смъртта и освобождаването от властта на смъртта³⁹. Разбира се, доколкото пребивава в света, човекът не престава да бъде нападан от дявола и греха, но когато отблъсне нападенията и върви по Христовия път, той не се страхува от смъртта.

Преживявания след смъртта. През последните десетилетия се говори много за посмъртни или, според други, смъртни преживявания. Още Платон в „Държавата“ описва подробно преживяванията на човек, който паднал на бойното поле и трябвало да бъде погребан, но в последния момент се съживил⁴⁰. Подобни примери се споменават и в християнските съчинения. В „Лествицата“ на преп. Йоан Лествичник се говори за монах, който бил ленив в духовния живот, но се разболял тежко, изпаднал в клинична смърт и бил като мъртъв за един час. Когато се върнал към живота, поискал стоящите близо до него веднага да се отдалечат, зазидал вратата на килията си и останал затворен за двайсет години, без да говори с никого и без да яде или пие друго, освен сух хляб и вода. Към края на живота му отворили вратата на килията и го помолили да каже нещо. Той обаче казал само това: „Съгласете се – никой, носещ спомена за смъртта, някога ще погреша“⁴¹. Освен това в текст, публикуван за пръв път в Москва в края на XIX в., се описват преживяванията на руснак, който се оказал в състояние на клинична смърт и се върнал към живота⁴².

Опитно проучване. Тази тема отново става актуална главно след публикацията на систематично изследване от психиатъра Р. Муди върху повече от сто души, за които се смятало, че са били в клинична смърт и са се върнали към живот⁴³. В това изследване се описват подробно преживяванията на хора, които почувствали как излизат от физическите си тела и преминават в някакво напълно различно състояние.

Най-известна в изследването на този проблем е Елизабет Кюблер-Рос⁴⁴, а в Гърция тази тема е разгледана от В. Папатеодору, директор на клиника, имащ окултистки

нагласи⁴⁵. Подобни описания са направени и от холандски учени в британското медицинско списание „Лансет“. Характерни са сходствата, които съществуват при тези преживявания, както и дълбоките нравствени промени, които настъпват в тези лица вследствие на тях. Общи белези на тези преживявания са усещането за отделяне от тялото, извънтелесното преживяване на душата, преминаването през тъмен тунел, който води към светло място, моменталната ретроспекция на личния живот, срещата с близки хора, които са напуснали живота и т. н.⁴⁶ Важно изследване на тази тема от православна гледна точка прави о. Серафим Роуз⁴⁷. Би било добре обаче тази тема да се изследва и коментира повече и по-подробно в богословски аспект.

Бележки

1. Вж. Платон. Горгий, 493 а.
2. Диоген Лаертски. Епикур, 10, 125.
3. „Понеже както изоставянето на тялото от душата и отделянето ѝ от него е смърт за тялото, така изоставянето на душата от Бога и отделянето Му от нея е смърт за душата, макар тя по някакъв начин да остава безсмъртна“ (Св. Григорий Палама. Беседа 16. – PG 151, 196A).
4. Вж. Немезий Емески. За природата на човека, 1. – PG 40, 513B.
5. Св. Теофил Антиохийски. Към Автолик, 2, 27.
6. „Който е едничък безсмъртен и живее в непристъпна светлина“ (1 Тим. 6:16).
7. „Природният живот, съществуването и знанието, както и всички подобни на тях, са резултат на енергиите, но не са собствено енергии. Обаче боговдъхновеният живот и благодатта при съществуващите и живеещи божествено и свръхестествено е енергия, и то истински божествена и свръхестествена, чрез която става единението с Бога и с удостоените от Него“ (Γρηγορίου Παλαμά. Περί θεοποιού μεθέξεως, 19. // Συγγράμματα. Τόμ. 2, σ. 153).
8. „Понеже животът е бил определен от Господа, пред-знаема е била и смъртта. Поради това не Бог е причина за смъртта, понеже я е създало не предзнанието, а престъпването на заповедта“ (Св. Фотий Цариградски. Амфилохии, 240, 4. – PG 101, 1036B и 51, 381C).
9. „Ако по Своята благост Той ме е повел и призовал към спасение, а аз съм се проявил зле, трябвало ли е моят грях, дори още да не е бил извършен, да победи и скове Неговата вечна благост? Какво би било тогава словото Му?“ (Св. Григорий Палама. Беседа 41. – PG 151, 517BC).
10. Пак там.
11. Вж. напр.: Св. Григорий Богослов. Слово 38. – PG 36, 324D.
12. „Така и човешкият живот обикновено е изпълнен с много смърт, не само при преминаването от една възраст в друга, но паденията на душите в грях“ (Св. Василий Велики. Беседа върху Псалом 114, 5. – PG 29, 493B).
13. Вж. Платон. Федон, 67d.

14. Вж. Св. Атанасий Велики. Живот на преподобни Антоний. – PG 26, 872AB. Срв. и PG 31, 534A.
15. Св. Максим Изповедник. Различни глави, 1, 25. – PG 90, 904A. Свети Исаак Сириец казва: „Приеми да умреш приживе и ще живееш след смъртта. Остави се да умреш в борбите, но не живеи в нерадение" (Λόγος 44. Έκδ. Ι. Σπετσιέρη, σ. 184).
16. Вж. Софроний, архим. Свети Силуан Атонски, с. 121.
17. Вж.: Св. Симеон Нови Богослов. Глави, 1, 39. – SC 51, с. 62; Софроний, архим. Ще видим Бога както си е, 30–31.
18. „Обладават ме и двете: желая да се освободя и да бъда с Христа, защото това е много по-добро" (Фил. 1:23).
19. Вж. Св. Василий Велики. Беседа върху Псалом 14. – PG 29, 252A.
20. „...и към гроба бърза, няма да се грижи вече за суетното и за многострадалната плът" (Стихира самогласна на целуванието от Опело).
21. „Суета е всичко човешко, което не съществува след смъртта" (Св. Йоан Дамаскин. Самогласна стихира, глас 3-и. Опело).
22. Срв. Софроний, архим. Ще видим Бога както си е, с. 94.
23. Вж. Weber, M. *Le savant et le politique*. Paris 1959, 79–80.
24. Вж. Φάρου, Φ. Τὸ πένθος. Ὁρθόδοξη, λαογραφικὴ καὶ ψυχολογικὴ θεώρηση. Ἀθήνα, 2001, σ. 270. Най-общо за проблемите, свързани с посрещането на смъртта, вж.: Kübler-Ross, E. *Αὐτὸς ποὺ πεθαίνει*. Λευκωσία, 1981.
25. Вж.: Hahn, A. *Einstellungen zum Tod und ihre soziale Bedingtheit*. Stuttgart, 1968, S. 90; Piechowaisk, H. *Eingriffe in menschliches Leben*. Frankfurt, 1987, S. 284.
26. Вж. Backer, B., N. Hannon, N. Russell. *Death and Dying. Individuals and Institutions*. New York, 1982, p. 10.
27. Вж. Φάρου, Φ. *Op. Cit.*, 59–60.
28. Вж. Backer, B., N. Hannon, N. Russell. *Op. Cit.*, 14–15.
29. Вж. Sartre, J. P. *L'être et le néant*. Paris, 1943, p. 624.
30. Μπερδιάγιεφ, Ν. *Περὶ τοῦ προορισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου*. Ἀθήναι, 1950, σ. 344.
31. Вж.: Jaspers, K. *Philosophie*. T. 2. Berlin etc., 1956, S. 222 sq.; Hahn, A. *Op. Cit.*
32. Вж. Hahn, A. *Op. cit.*, S. 5.
33. Срв. Heidegger, M. *Sein und Zeit*. Tübingen, 1967, S. 265.
34. „Бог, богат с милост, поради голямата Си любов, с която ни обикна, макар да бяхме мъртви поради престъпленията, оживотвори с Христа (...) и възкреси с Него и постави на небесата в Христа Исуса" (Еф. 2:4–6).
35. Трета коленопреклонна молитва на Петдесетница.
36. Св. Игнатий Антиохийски. Послание към смирненци, 5, 1.
37. Пак там, 4, 1; Послание към ефесяни, 7, 2; 11, 1.
38. Вж. Св. Григорий Палама. Беседа 16. – PG 151, 189B.
39. „Краят на този живот не е справедливо, смятам аз, да се нарече смърт, а избавление от смъртта, отделяне от тлението, освобождаване от робството, успокоение от смута, прекратяване на войните, отдръпване от мрака, почивка от трудовете, покой от блуждането, прикриване на срама, избавление от страстите, и да го кажа накратко – ограничение на всички злини" (Св. Максим Изповедник. Различни глави, 5, 76. – PG 90, 1380C).
40. Вж. Платон. *Държавата*, I, X, 614b сл.
41. Св. Йоан Синайски. *Лествица*, 6. – PG 88, 797A.

42. Βж. Ἀνωνύμου Ὁρθόδοξου Ρώσου Χριστιανοῦ. Ἐπιστροφὴ ἀπὸ τὴν ἄλλη ζωὴ. Θεσσαλονίκη, 1985.

43. Βж. Moody, R. Life after Life. The Investigation of a Phenomenon – Survival of Bodily Death. San Francisco, 2001.

44. Βж. напр.: Kübler-Ross, E. On Death and Dying. New York, 1969.

45. Βж. Παπαθεοδώρου, Β. Ἡ ἀθάατη πλευρὰ τῆς ζωῆς. Ἀθήνα, 1992.

46. По тази тема вж.: Moody, R. *Op. cit.* Според статистиката, публикувана в списание „Лансет“, при 62 от 344 болни, които за известно време се оказали в състояние на клинична смърт, 31 (50%) изпитали положителни емоции, 15 (24%) почувствали, че преминават през тунел, 14 (23%) влезли в съприкосновение със светлина, 14 (23%) видели различни цветове, 18 (29%) видели някакъв небесен пейзаж, 20 (32%) се срещнали с починали лица, 8 (13%) видели накратко целия си живот и 5 (8%) се оказали на границата с отвъдното. Βж. Near-death experience in survivors of cardiac arrest: a prospective study in the Netherlands. – The Lancet, vol. 358, № 9298, 15 Dec. 2001, 2039–2045.

47. Βж. Ρόουζ, Σ. Ἡ ψυχὴ μετὰ τὸ θάνατο. Οἱ μεταθανάτιες ἐμπειρίες στὸ φῶς τῆς Ὁρθόδοξης διδασκαλίας. Ἀθήνα, 2004, където има съответната библиография.

*

Εὐθανασία (στ.-гр.) – добра, блага смърт. (Б. р.){jcomments off}